

JOHANNES AAVIK, 120 aastat tagasi sündinud Saaremaa mees

Tiiu Erelt
eesti keele instituudi vanemteadur

Keel vajab uuendust, uuendus juhti

XX sajandi alguses hakkas kuristik moodsa kultuuri nõuete ja maavillase eesti keele vahel eesti haritlastele üha selgemini kätte paistma. Esimesed, kes hakkasid nõudma keele radikaalset parandamist uue elu nõuete kohaselt, olid kirjanikud. Ansomardi avaldas 1900. a Rahva Lõbulehes kirjutise „Eesti praeguse kirjakeele, kirjaviisi ja grammatika arvustus”, kuid konkreetseid parandamiseeteid selles veel ei olnud. Parandamisvajadusest kirjutas 1904. a Eesti Postimehe Lisas ka Maximilian Põdder, võrreldes keele parandamist taimede ja loomade parandamisega põllumajanduses. Samal ajal astus esile uus põlvkond keelenõudlikke noori kirjanikke, kes 1905. aastaks ühinesid Noor-Eesti rühmituseks. Aeg oli küps, keeleuuendus vajab veel juhti ja selleks sai Johannes Aavik.

Aavik oli läbinisti filoloog, aga mitte eesti filoloog (milleks tollal veel õppida ei saanud), vaid eelkõige romaani ja soome filoloog. Ta oli armunud keeltesse: gümnaasiumi ajal ladina keelesse, pärast prantsuse ja soome keelesse, olemata ükskõikne ka saksa, inglise ja vene keele vastu.¹ Ta nautis eri keelte omapärasusi, väärtust ja ilu. Olles aastail 1900–1920 eriliselt meeldunud prantsuse keelde, kirjutas ta selles omaseks saanud keeles isegi osa oma keelelistest kirjutistest ja tõlkis need siis eesti keelde. Romaani filoloogia õppimine Tartus, Nežinis ja Helsingis ning soome filoloogia Helsingis andsid kokku soliidse filoloogilise pagasi. Huvi eesti keele ja selle parandamise vastu sai alguse rahvuslikust meelusest ja kirjanduslikest huvidest. Noorsoomlaste eeskujul tekkisid noor-

eestlased, kellede hulka Aavikki algusest peale kuulus. Teiste keelte tundmine sünnitas unistuse arendada eesti keel niisama rikkaks kui vanad kultuurkeeled.

Helsingis õppimise aastad vormisid seda unistust ning 1911. aasta suvel Kuressaares küpses **radikaalse keeleuuenduse kava**, mis peale sõnavara pidi hõlmama ka grammatika. On tähelepanuväärt, et samal, 1911. aastal avaldas Villem Grünthal-Ridala programmiliselt lõppeva artikli „Eesti kirjakeele arenemine”. Üks katkend sealt: „Külatänavast salongini, küla lihtsast mõistete ringist kunni kõige peenemani tunnete ja teadmiste vahetegemiseni ja vaimse hariduse õige keeruliste mõistete väljendamiseni peab meiegi, ebaeduliste olude tõttu nii kaua tagasi tõrjutud keel jõudma.”² Võrreldes seda Aaviku mõned aastad hiljem sõnastatud eesmärgiga: „Siis viimati saabub aeg, kus eesti keel on kyps, mil ta, teiste harit keelte vääriline õde, kõlvuline on olema kõrgeima kultuuri vahendiks ja väljendajaks. Peenim ja harituim seltskond siis teda tarvitab. Teda loetakse siis kõige luksuslikumalt väljaant ja köidet raamatuist; teda kõneldakse maitsekaimalt ja toredaimalt sisustet interjööri-des .. Ta saab siis ka väljendama kõrgeimaid ideid ja visionaarseimaid vaimustusi. Tema läbi, tema abil mõte syveneks Arvu, Jõu ja Elu teaduste suursaladussi.” Grünthal-Ridala on kahtlemata Aavikut kui eesti keele uuendajat kõige enam mõjutanud inimeste hulgas.

Keel on abinõu, mida tuleb parandada

Mis keel Aaviku arvates oli, seda näitab kõige paremini tema teoreetiline peateos „Keeleuuenduse äärmised võimalused” 1924 (kirjutatud 1914–18). Sealt (lk 151) pärines eelmine katkend ja seal on ta sõnastanud oma teooria aluse: „Keelt ärgu peetagu mitte yksi mingi rahva tooteks, kes sellesse on vajutand oma iseloomu pitsari, kelle vaim ses avaldub ja kes seepärast seda peab kalliks varanduseks, rahvuslikuks aardeks ja oma rahvusliku individuaalsuse suurimaks tunnusmärgiks ja moodustajaks, vaid vaja temas enne kõike näha **inimtoimingu abinõu, riista, MASI-NAT**, mille otstarve on mõtteid väljendada ja seda sageli ka esteetiliste mõjude saavutamiseks! [---] Kordame veel: keel on riist, keel on masin. Seepärast .. [peab tema peale vaatama] tööstusinimese, inseneri, tehniku silmaga, kes nähtusi oma kasuks, oma otstarvete kohaselt pyyab painutada ja kasutada” (lk 8–9).

Aaviku selline keelekäsitlus ei olnud Euroopa keeleteaduses ennekuulmatu. Aastal 1907 oli Jan Baudouin de Courtenay väitnud kunstlike abikeelte kaitseks avaldatud artiklis, et keel on vahend ja inimesel ei ole mitte ainult õigus, vaid ka sotsiaalne kohustus parandada oma vahendeid ja isegi asendada olemasolevaid parematega. Et keelt tuleb käsitleda ennekõike kui vahendit, on XX sajandi keeleteadlaste hulgas olnud üsna levinud vaade. Eesti keelekorralduses jätkas seda vaadet Aaviku järel Valter Tauli. Mitmed Euroopa ja Ameerika keeleteadlased on väitnud, et loomulikud keeled on juba olemuslikult puudulikud, sest nad on loodud keelekõnelejate poolt aastatuhandete jooksul ilma igasuguse kavata, juhuste mängukannina. Keeled jäävat alati paratamatult maha sotsiaalsest, majanduslikust ja kultuurilisest arengust.

Seesuguste vaadete omaksvõtmine võimaldaski Aavikul panna oma raamatu motoks kuulsaks saanud loosungi „Keeleuuenduse kurv tuleb lõpmattuseni tõmmata!” Keelt tuleb parandada kõigi vahenditega, kuni päris tehislkeni välja. Aaviku kirglike sõnadega öeldult: „Jah, kunstlik keeleparandamine ja täiendamine on meie ainus pääsetee – selle tõe tahaksin tuliste tähtedega meie inimeste ajudesse kõrvetada. Meile ei jää muud yle. Alles siis saame KEELE! Rahvamurdeist ei saa kõike, ka soome keelest ei saa kõike.” (lk 132) Siinjuures ärgem siiski unustagem, et Aavik on toonud eesti kirjakeelde väga palju just rahvakeelest, tuletanud ja liitnud oma, eesti ainese alusel, kuigi tavaliselt on kombeks rääkida rohkem sellest, mis ta on loonud tehiskult või toonud soome keelest.

Otstarbekohasus, ilu ja omapärasus

Oma keelekorralduspõhimõtted on Aavik esitanud raamatus „Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted” 1924 ning need on järgmised:

- 1) otstarbekohasus – sellele alluvad a) rikkus, b) selgus ja täpsus, c) lühemus, d) kergõpitavus ja -omandatavus;
- 2) ilu – sellele alluvad a) häälikuline kõlavus ja eufoonia, b) lühemus, c) stiililis-psühholoogiline ilu;
- 3) omapärasus – sellele alluvad a) analoogiavormide asemel olgu häälikuseaduslikud vormid, b) tarbetutest võõrapärasustest puhastatud süntaks, c) mitmete võõrsõnade asemele või kõrvale tulgu omad. (Lk 46–47 esitatud kokkuvõte.)

Niisiis on Aavik seadnud (vähemalt teoorias) esikohale otstarbekohasuse põhimõtte. See pärines Rootsist ja jõudis Eestisse soome keele-

teadlase Eemil Nestor Setälä kaudu. Fennougristina tundis Aavik hästi Setälä keelekorralduslikke vaateid ja tutvustas neid 1908. a ka Tapa keelekonverentsil osalenutele. Aavikul tähendas otstarbekohasus kõigepealt nii sõnavara kui ka grammatika rikkust. Tema arvates andis vormivõimaluste rohkus keelele väljendusvõimet juurde. Selles suhtes on keelekorraldusteoorias alati olnud kahesuguseid arvamusi: ühed pooldavad vormirohkust sisu nüansseeritud ja vaheldusliku edasiandmise nimel, teised pooldavad vastupidi vormivähesust ja -lihtsust keele lihtsuse nimel. Viimast leeri on keelekorralduses kõige järjekindlamalt esindanud Valter Tauli ja praegu keeleteaduses Martin Ehala.

Aavik pidas otstarbekohaseks veel keelendite selgust ja täpsust, sh nägi hea meelega, et igal keelendil oleks võimalikult üks tähendus. Kõrvalisemaks jäi tal lühemus – lühemuse ja selguse kokkupõrkel sai eelise selgus. Hiljem võttis ta korduvalt sõna lühidustõve vastu selguse nimel. Niisama kõrvalised olid ta tegelikus töös ka süsteemipärasus, reeglite lihtsus ja kergõpitavus.

Teisel, aga tegelikult esimesel kohal keelekorralduspõhimõttena oli Aavikul ilu. Seda põhimõtet järgis Aavik kogu oma tegevuse jooksul – alates 1912. a kirjutisest „Keele kaunima kõlavuse poole” ja lõpetades 1970. a läkitusega „Eesti kirjakeele uusmoodustused”. Enne Aavikut ei olnud eesti keelekorralduses keele ilu kui väljaarendatud põhimõtet olnud, küll aga oli räägitud eesti keele kaunist kõlast. Aavik oli esimene, kellele see kaunis kõla oli ainult illusioon, eesti keele ilu tuli alles kujundama hakata. Ilu põhimõttele kaugemalt juuri otsides jõuame välja sakslase Karl Vosslerini (1872–1949)³ ja taanlase Jens Otto Jespersenini (1860–1943). Lähemalt mõjutas aga Aavikut ungari keeleuuendus ja selle juht Ferenc Kazinczy (1759–1831), kelle üheks juhtideeks oli just esteetiline põhimõte.⁴

Aavik väitis, et kui mingi uuendusega saab keelt ilusamaks teha, siis on see vaev, mida uuenduse äraõppimine nõuab, rikkalikult tasutud. Ilu all mõistis ta häälikulist kõlavust (mida segasid liiga sagedad *s* ja *t*, ainult esisilbil olev rõhk), lühemust (mis teeb keele energilisemaks, rütmikamaks) ning stiililis-psühholoogilist ilu, s.o sõnavara rikkust, süntaksi painduvust. Ilu põhimõtte domineerimine tegi Aaviku tegevuse kergesti kritiseeritavaks, sest ilu peetakse enamasti subjektiivseks.

Kolmandal kohal seisis rahvusliku **omapärasuse** põhimõte. Praegu, kus on olemas pilt eesti keele arenemisest XX sajandil, võiks Aaviku

nõrgimaks küljeks pidada pigem seda. Omapärasuse alla käis Aavikul kõigepealt keeleajalooline vanemuspõhimõte, sh häälikuseaduslikkus. Noorgrammatikute eeskujul peeti tolle aja fennougristikas hääliku-seaduslikke vorme omapäraseiks ja seaduspäraseiks, seega paremaiks, aga analoogiaüldistuslikke vorme juhuslikeks hälbeiks. Tänapäeva keelekorraldajad on selle põhimõtte ammu kõrvale jätnud, tegeliku pöörde tegi Elmar Muuk 1925. aastal.⁵ Keeleteadlastel võib seda aga vahel veel kohata. Üks rangemaid järgijaid on näiteks Paul Alvre.⁶

Vanandamine ja soomestamine

See, et revolutsiooniline Aavik pooldas vanemust, „keelevanandust”, võib hämmastada ainult esimesel pilgul. Juured on Aaviku sügavas rahvustluses ja seepärast on ta kolmanda põhimõtte sõnastanud: „.. muude tingimuste yhesugused olles tuleb eesõigus anda niisuguseile keelendeile, milles keele rahvuslik omapärasus kõige paremini teostub.” („Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted” lk 36) Häälikuseaduslikkuses (nt astmevahelduses) nägigi ta keele ajalooliselt kujunenud omapärasust, analoogiavormide teke oli aga „puuduliku keele-äraõppimise, keeleunustamise ja keele lamestumise nähtus, kui hääliksääduslikud on raske- mad, keerulisemad, analoogilised aga lihtsamad” (sama, lk 43). Üks markantsemaid näiteid vanemuspõhimõtte eelistuse kohta on *tu*-sõnade omastav, kus Aavik soovis *ma*-silbi säilimist: *õnnetuma, tänamatuma*, keskvärdes *õnnetumama, tänamatumama*. Aavikut rohkem ja põhjalikumalt lugedes kogeme aga, et rahvuslik omapära ei tähenda eestilisust, vaid soomeugrilisust või veel ausamalt välja öeldes – soomelisust. „Keeleuuendusega saab soome keel eesti keelele selleks, milleks on uus-kreeklasile muinaskreeka ja rumeenlasile ladina keel, mingi puhtuse ja täiuse ideaal, millega võrreldes oma enda (uus-kreeka, rumeenia, eesti) keel on kui kõrvalekaldumus, langus, degeneratsioon, ja mille poole, mille lähemale seepärast tuleb pyyda,” ütleb ta.⁷ Just soome keel andis idee paljudeks „uuendusteks” (ehk vanandusteks) ja oli nende argument.

Omapärasuse põhimõtte olulisi osi on tarbetutest võõrapärasustest puhastatud süntaks. Aaviku tuntumaid uuendusi oli siin sõnajärje reform. Ta pidas saksapäraseks reeglit, mille kohaselt verb säilitab lauses teise koha ka siis, kui lause algul on verbi laiend, nt *Nädalavahetusel sõidavad paljud inimesed maale* (parem olevat: *Nädalavahetusel paljud inimesed sõidavad maale*). Suurimaks „germanismuseks” eesti keeles

pidas Aavik aga pöörsõna paiknemist kõrvallause lõpus, nt *Ma tean, miks ta eile siin käis* (parem olevat: *Ma tean, miks ta käis eile siin*). Kuigi Aaviku reform õnnestus esialgu liigagi hästi, nii et reformija oli sunnitud oma poolehoidjaid liigse agaruse eest manitsema, on tänapäeval need „germanismused” taas tavaliseks saanud. Nagu näitavad uurimused, on eeltoodud sõnajärjemallide täielikus saksapärasuses põhjust kahelda.

Ja lõpuks veel Aaviku soovist tuua mitmete võõrsõnade asemele või kõrvale omasõnad. Siin peab kohe ütlema, et Aavik ei olnud purist. Ta rääkis vaid võõrsõnade kaalumise a) sõna kõlalisest ja b) sõna tähenduslikust küljest. („Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted” lk 36–39) „Võõrsõna, olgu mis keelest tahes, võib kõhelemata vastu võtta täieõiguseliseks eesti sõnaks, kui ta on kõlaliselt (foneetiliselt) eesti omade sõnade taoline.” Nt *myyt, tyyp, lyyriline, mass, norm, närv, list, roll*. „Sellest järgneb ka, et täieõigusega võib sõnu laenata soome keelest, nii palju kui yldse võimalik, see on sajuti, sest et soome sõnad on enamasti kõik eesti foneetika kohased ja tunduvad omina. Siia juure astub veel see vaade, et soome keel on nagu mingi kaugem eesti murre ja et kultuuriline lähenemine soomega on kõigiti kasulik. Ainult naiivne ja ebaintelligentne arusaamine võib soome laensõnade vastu olla” (lk 38). Vähe-malt nüüd, eesti keele praegusel arengujärgul, lubatagu seda siiski teha.⁸

Tähendusliku külje kaalumise all mõtles Aavik seda, et kitsamate erialade terminid võivad võõrsõnad olla ka siis, kui nad on foneetiliselt ebaeestilised. Aga üldkäibivate võõrsõnade asemele või kõrvale tuleks hankida eesti vasted. Selline käsitus on üldise juhtjoonena tänapäevane.

Keelekorralduse taktika

1920. aastate (aga ka hilisemate kümnendite) põhiküsimus oli, millal ja kui tugevasti eesti keelt normida. Otsustav pööre tugeva normimise poole oli „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” I köite ilmumine 1925. aastal. See fikseeris „ametliku keele”. Aavik koos teiste keeleuuenduse pooldajatega pidas fikseerimist liiga varajaseks: „Mida rutemini meie keel fikseerub, seda halvem, seda vähem väärtuslik ja täielik ta saab.” Keele normimise vastane ta ei olnud, vaid pidas seda keele arendamise lõppsihiks ja ideaaliks. Kahekümnendail aastail tahtnuks ta aga normimist veel vähemalt 25 aastat edasi lükata, et anda uuendustele kohane-mise ja paljudele rööpvõimalustele vaba võistluse aega. Aavik jätkas oma

keeleuuenduslikku tegevust ka sundnormi all, aga keeleuuenduse kõrg-aeg 1912–1924 oli möödas. Peale selle tegeles ta keeleliste üksiküsimustega – pidas võitlust ametliku keele vigade ja halbuste vastu.⁹

Aaviku võit ja selle hind

Aaviku keeleuuendus oli kaotusest hoolimata võidukas, seda tänu 1) soodsale ajaloolisele olukorrale – revolutsioonilisele ajale, 2) eesti kirjakeele nooruspaindlikkusele, 3) uuenduste otstarbekusele ja keelde sobivusele ning 4) Aaviku energilisele propagandale.¹⁰

Aavik suutis rikastada eesti sõnavara sadade soome laenude, tuleliste (*us-*, *ng-* ja *mus-*liitelised nimisõnad, *u-*liitelised enesekohased tegusõnad) ja murdesõnadega. Viimaste näiteid on *almus*, *kihk*, *kääbus*, *liud*, *lõust*, *läte*, *menu*, *perv*, *leebe*, *too*, *hajuma*, *kaikuma*, *lammutama*, *leba-ma*, *mainima*, *peibutama*, *sebima*, *viipama*, *äsja*, *meeleldi*, *ent*. Kodumurdest tegi ta kogu eesti rahvale tuttavaks sõnad *abajas*, *imal*, *jõhker*, *kipakas*, *rehala*, *tarima*, *ülle*, *üll*, *ült*. Tema loodud 200 tehistüvest on praegu kasutusel üle 40. Aaviku ettepanekul on käibelevõetud *i*-ülivõrre ja *maks*-vorm, laiendatud *i*-mitmuse, lühikese mitmuse osastava, lühikese ainsuse sisseütleva ja nimetavalise liitumise kasutamist, muudetud sõnajärge. Osa eeteid ei ole juurdunud (*nd-* ja (*te*)*t*-kesksõna, *lle*-alaleütlev, *y ü* asemel, järgsilbi *o*).

Keele grammatilise struktuuri teadlik muutmine on maailmas üsna harukordne. Eesti keeleuuendus on seda suutnud, kuigi osalt keerukama struktuuri hinnaga. Paras ajadistants võimaldab praegu anda juba täpsemaid ja kaalutud hinnanguid.¹¹ Pole enam mõtet tulla välja ei tühjade jumaldusavaldustega ega vastupidi halvustusturtsudega, nagu näiteks: „Aavik, kes keeleTEADLASENA oli umbes samal tasemel kui seltsimees Stalin ..” (Jaan Kaplinski Sõnumilehes 24.05.1996).

Oli siiski nii, et Aavik ei mõjutanud mitte üksi eesti keele arengut, vaid ka üldist keelekorraldusteooriat ja isegi üldkeeleteadust.¹² Valter Tauli, kes viis Aaviku teooria laia maailma, on öelnud: „Aavik oli suur ennast ohverdav idealist, kelle kirglikuks sooviks oli teha eesti keel paremaks ja ilusamaks ning võrdseks Euroopa vanade kultuurkeeltega.” Selle heaks suutiski ta ise palju teha ning mis veel tähtsam – innustada keelearenduseks ka järeltulevaid põlvi.

- ¹ Lähemalt sellest armastusest: J. Aavik, Ideepe | katkendeid memuaar-teostest |. – Mana 1966, nr 4, lk 1–4.
- ² V. Grünthal-Ridala, Eesti kirjakeele arenemine. Kogumikus „Eesti Kultura” I. Tartu, 1911, lk 303.
- ³ Vt ka R. Alekõrs, Esteetilisest printsiibist meie keeleuuenduses. – Eesti Kirjandus 1937, nr 11, lk 549–562, ja nr 12, lk 604–611.
- ⁴ B. Kálmán, Ungari keeleuuenduse põhimõtteid. Eesti Kirjandus – 1935, nr 7, lk 319–323.
- ⁵ E. Muuk, Häälikuseaduslikkus ja analoogilisus meie õigek eelsusnähtuste hindamismõõdupuuna. – Eesti Keel 1925, nr 1, lk 1–20.
- ⁶ P. Alvre, Mis käändes oli *miks* sõnas *mikspärast*? – Keel ja Kirjandus 1987, nr 8, lk 488–489.
- ⁷ J. Aavik, Soome-Eesti hõimlus ja keeleuuendus. – Keelelise Uuenduse Kirjastik nr 47. Äratrükk „Soome-Eesti hõimualbumist” I. Tartu, 1926, lk 11–12.
- ⁸ T. Erelt, Soome keele kütkes. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1, lk 9–19.
- ⁹ P. Erelt, Aaviku keelehooldeaastad 1925–1936. Kogumikus „Keelereform ja raamat”, Tallinn, 1993, lk 26–30.
- ¹⁰ Propaganda mõjukuse kohta vt P. Erelt, Propaganda osatähtsusest Johannes Aaviku keeleuuenduse edus. – EÜS Veljesto 1920–1995. VIII koguteos. Tallinn, 1995, lk 113–127.
- ¹¹ Virve Raag on põhjalikult käsitletud morfoloogiaeedete (*i*-mitmus, lühike sisseütlev, *i*-ülivõrre) kasutuseletulekut: V. Raag, Kas julgesime olla maailmas esimesed? – Keel ja Kirjandus 1999, nr 9, lk 609–621.
- ¹² V. Tauli, Johannes Aaviku keeleuuendus. Stockholm, 1982, lk 36–37.

Johannes Aaviku kohta on palju lugemist pühendusteoses „Üheksa aastakümnet” (Tallinn, 1971); samas on ka katkendeid tema teostest.